

Давиденко Віктор Валерійович – провідний спеціаліст відділу міжнародного співробітництва, протоколу та перекладів міжнародно-правового управління Генеральної прокуратури України

СЛІДЧИЙ ОГЛЯД ДОКУМЕНТІВ У СПРАВАХ ПРО УХИЛЕННЯ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

Розглянуто особливості проведення слідчого огляду документів у справах про ухилення від військової служби.

Ключові слова: військові злочини; ухилення від військової служби; огляд документів; розслідування злочинів; слідчі дії.

Рассмотрены особенности проведения следственного осмотра документов по делам об уклонении от воинской службы.

Ключевые слова: военные преступления; уклонение от военной службы; осмотр документов; расследование преступлений; следственные действия.

The article deals with the features of carrying out investigative documents examination in cases on military service evasion.

Keywords: soldiery crimes; avoiding from military service; review of documents; investigation of crimes; consequence actions.

Прискорені темпи сучасного науково-технічного прогресу є визначальним фактором, який стимулює вдосконалення всіх без винятку галузей знань.

Перебуваючи в динаміці постійного розвитку, криміналістика як система спеціальних знань повсякчас трансформує досягнення інформаційного суспільства у практику протидії злочинності. Саме тому метою кожного дослідження в цій галузі має стати сформоване наукове рішення, пов'язане з удосконаленням і розширенням спектру криміналістичних знань. Передусім це стосується розслідування військових злочинів, які вирізняються підвищеною суспільною небезпекою, з об'єктом протиправних посягань яких тісно пов'язані обороноздатність країни, боєготовність військових частин і війська в цілому, забезпечення конституційно визначених прав та свобод громадян України.

За звітами Генеральної прокуратури України, в усіх військових формуваннях 2010 р. зареєстровано 1005 злочинів, що на 17,0 % більше, ніж за аналогічний період минулого року (859). З 290 до 327 випадків збільшилася кількість тяжких та особливо тяжких злочинів, учинених військовослужбовцями. Зокрема, суттєво збільшилася кількість злочинів, пов'язаних з ухиленням від військової служби (з 90 до 114, або на 27,0 %).

Ефективність протидії злочинам проти встановленого порядку несення військової служби (військовим злочинам) поряд з іншим (удосконалення законодавства, покращання взаємодії між правоохоронними органами) залежить також від рівня активності й професійної спроможності слідчих, знання ними основ криміналістичної методики. Назрілі потреби практики в ефективному розслідуванні військових злочинів не мають належного наукового забезпечення, про що неодноразово наголошували в криміналістичній літературі [1, с. 102].

Застарілість підходів, ускладнює розроблення криміналістичних методик як у межах дисертаційних досліджень, так і на рівні практичних рекомендацій. Узагалі відсутні дослідження проблем розслідування ухилення від військової служби (ст. 407–409 КК України). Водночас досудове слідство у справах цієї категорії, як свідчить практика, завжди пов'язано з необхідністю виконання низки складних організаційних і тактичних завдань. У цьому контексті потребують переосмислення рекомендації щодо проведення окремих слідчих дій, зокрема слідчого огляду документів.

Слідчий огляд полягає в безпосередньому виявленні й дослідженні об'єктів, що мають значення для розслідування, з'ясуванні їх ознак, властивостей, стану та взаємного розташування [2, с. 149]. Зазвичай проводять огляди: місцевості, приміщень, предметів і документів (ст. 190 КПК України). Усі криміналісти визнають важливість

огляду місця події. У справах про військові злочини огляд місця події як невідкладну слідчу дію можуть проводити, зокрема, у разі виявлення ознак насильства та порушення статутних правил відносин між військовослужбовцями.

Водночас більшість матеріальних слідів військових злочинів містять документи. Термін “документ” (лат. documentum) буквально означає: “все, що може служити свідченням, прикладом”. У джерелах римського права цей термін уживають саме в цьому значенні. У сучасній українській мові це слово розуміють як: “діловий папір, що посвідчує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь; письмове свідоцтво; форматований паперовий носій даних, що його заповнюють автоматично або вручну” [3, с. 236]. У законодавстві документ розуміють як матеріальну форму одержання, зберігання, використання і поширення інформації, зафіксованої на папері, магнітній, кіно-, фотоплівці, оптичному диску або іншому носіїві [4].

Неоднозначними є підходи щодо тлумачення категорії “документ” у теорії кримінального права, кримінального процесу та криміналістики. У кримінальному праві документ розглядають у двох аспектах: як безпосередній об’єкт злочинного посягання (об’єкт злочину) та засіб учинення злочину. Кримінально-процесуальне право розрізняє поняття документа як джерела доказів і речового доказу (ст. 83 КПК України). Дослідженню цих проблем присвячено роботи вчених-процесуалістів [5].

У криміналістиці документ розглядають як матеріальний об’єкт, на якому за допомогою знаків, символів та інших елементів природної або штучної мови зафіксовано відомості про факти, що мають юридичне значення [6, с. 147]. Для розслідування важливим є розподіл документів залежно від доказового значення відображених у них відомостей:

документи, що є засобами злочинної діяльності (наприклад, підроблені документи лікувального закладу про хворобу);

документи, що мають правомірне походження, але були використані для реалізації злочинного наміру (наприклад, документи про відпустку);

документи, що мають інформаційне, пізнавальне та ідентифікаційне значення для встановлення обставин, що входять до предмета доказування.

Бурхливий розвиток комп’ютерних технологій, що відбувся протягом останнього десятиріччя, якісно змінив консервативні засоби, призначені для виготовлення документів. Значно зросла частка документів, що виконані із застосуванням комп’ютерної техніки. Комп’ютеризація, що супроводжується виникненням нового типу передавання, зберігання та опрацювання інформації, зумовила потребу перегляду й уточнення поняття документа, розширення його обсягу за рахунок об’єктів нового типу – електронних документів. Правовий режим і порядок обігу електронних документів визначає Закон України “Про електронні документи та електронний документообіг” від 22 травня 2003 р.

Огляд документів дає змогу правильно організувати подальше розслідування. З усіх видів огляду огляд документів є найбільш інформативним засобом збирання доказів. У літературі радянських часів із проблем методики розслідування розкрань головну увагу приділяється саме слідчому огляду документів [7; 8].

У широкому розумінні огляд документів можна розглядати як слідчу дію та непроцесуальну діяльність слідчого. Непроцесуальна діяльність виявляється у вивченні, аналізі змісту одного або сукупності документів. Завдання, які виконують за допомогою слідчого огляду документів, можна умовно звести до трьох груп:

визначення загальної характеристики документів та їх значення для розслідування;

перевірка якісних характеристик документа, що поєднує аналіз їх формальних ознак (реквізитів) і змісту;

виявлення ознак, що індивідуалізують документ і надають можливість найповніше описати його.

Способами збирання документів як джерел доказової інформації є виїмка, обшук, надання документів фізичними та юридичними особами за власною ініціативою або на вимогу органів розслідування.

Об’єктами цього виду огляду під час розслідування злочинів, пов’язаних з ухиленням від військової служби, є, як правило, матеріали, одержані з військових комісаріатів, медичних установ та військових частин. Роботу слідчого з документами здійснюють за двома напрямками. Перший з них – установлення та аналіз зовнішніх ознак і реквізитів документа. Другий етап припускає аналіз його змісту. Обидва етапи поєднуються в перевірці по суті операцій, відображених у документі. Під час огляду доцільно проводити криміналістичний аналіз документа в такому порядку.

По-перше, необхідно здійснити формальну оцінку документа: чи має документ усі необхідні реквізити й формальні ознаки. Реквізитами документа є сукупність невід’ємних позначень документа, відсутність яких позбавляє документ юридичної чинності (бланки встановленого зразка; реєстраційні дані; підписи відповідальних осіб; відбитки печаток і штампів тощо). Для вирішення цього питання рекомендують керуватися стандартними зразками

документів, у кожному випадку порівнювати документ, який оглядають, зі зразком аналогічного документа (наприклад, паспорта, медичної довідки тощо).

Так, призовника Г. було засуджено за ч. 2 ст. 409 КК України. Слідчий і суд достовірно не встановили, що Г. є громадянином України. За матеріалами справи встановлено, що Г. народився 1978 р. в м. Белгород на території Російської Федерації. В обліковій картці призовника зазначено, що 1995 р. Г. отримав паспорт у м. Харкові. Водночас ця обставина сама по собі не може свідчити про його українське громадянство (громадянам колишнього СРСР в низці випадків видавали паспорти громадянина СРСР без заповнення реквізитів, що свідчать про приналежність до громадянства України). 2002 р. у зв'язку з порушенням вимог кримінально-процесуального законодавства Верховний Суд України визнав вирок незаконним, оскільки судом не досліджено документи про громадянство засудженого. Цього казусу можна було б уникнути за умов здійснення огляду документів призовника ще на стадії досудового розслідування.

По-друге, під час огляду варто звертати увагу на ознаки матеріального підроблення, для чого потрібно знати відповідні способи їх виявлення. Виявити й дослідити ознаки матеріального підроблення в документі інколи досить складно, а в разі використання ксерокопій, зокрема факсограм, – практично неможливо. Отже, щоб виявити ознаки підроблення, треба ознайомитися з оригіналом документа. У зв'язку з цим, першочерговим завданням слідчого є їх своєчасне виявлення, вилучення та приєднання до матеріалів справи. Водночас доцільно використовувати необхідні технічні засоби: спеціальні освітлювачі (дають змогу проглядати документ у безтіньовому, направленому освітленні, на просвіт, в ультрафіолетовому, інфрачервоному промінні), електронно-оптичні й збільшувальні прилади, вимірювальні інструменти.

Криміналісти розрізняють повне та часткове матеріальне підроблення документів. Під повним підробленням вважають виготовлення всіх складових частин документа (папір, бланк) і реквізитів (підписи, штампи тощо) з орієнтиром на справжні. Повне підроблення зазвичай здійснюють із документами, що виготовляють на чистих аркушах паперу (довідки, свідоцтва, посвідчення). Рідше підробляють документи, виконані друкарським способом. Нині більшість фінансових документів мають спеціальні засоби захисту від підроблення, тому повне підроблення складних документів здійснити в кустарних умовах практично неможливо [9].

Часткове підроблення – внесення у справжній документ певних змін шляхом стирання, хімічного травлення тексту, дописки, додруковування або внесення виправлень (поправок) окремих літер, слів; заміни частин документа (фотокартки, листів у багатосторінкових документах); підроблення підписів, відбитків печаток і штампів. Кожний з цих способів має характерні ознаки.

Висока роздільна здатність принтерів дає змогу використовувати їх для друку різноманітної текстової та графічної інформації, навіть виготовлення поліграфічних макетів і форм. Можна виокремити такі способи підроблення документів, які виготовляють на сучасних друкувальних пристроях:

друк цілком підроблених документів з імітацією всіх атрибутів справжніх для подальшого надання за місцем призначення (у разі фальсифікації медичної документації);

додруковування тексту у справжньому документі, сканування та повторна цілісна роздруковка підробленого документа (у разі підроблення документів про відрядження);

сканування кількох справжніх документів і поєднання їх реквізитів у новому документі (випадки фальсифікації різного роду листів).

Можливості комп'ютерної техніки дають змогу виготовити підроблений документ, що практично неможливо відрізнити від справжнього навіть під час ретельного візуального вивчення, якщо не застосувати відповідні техніко-криміналістичні засоби. Можливість ідентифікаційного дослідження променевих і лазерних принтерів залежить від своєчасного та правильного вилучення цих пристроїв на початковому етапі розслідування. Під час підготовки експериментальних зразків для порівняльного дослідження потрібно враховувати, що вони мають бути роздруковані з того самого електронного документа, з якого було надруковано досліджуваний документ.

По-третє, потрібно з'ясувати достовірність реквізитів документа, а саме: встановити, чи відповідає вид печатки та штампу найменуванню організації, від якої він виходить; перевірити, чи немає розбіжностей між текстами відбитків печатки та штампу; переконатися, чи має організація (службова особа), від якої виходить документ, право користування печаткою цього виду; з'ясувати, чи підписала документ посадова особа, уповноважена на це відповідними службовими інструкціями.

По-четверте, ретельно проаналізувати текст документа щодо його змісту. Вивчення змісту документа передбачає три етапи: виявлення суперечностей між змістом документа та фактами, встановленими у кримінальній справі;

виявлення суперечностей між змістом окремих елементів документа та змістом різних документів, що відображають один факт; зіставлення різних примірників того самого документа.

Дослідження документів, що зберігають доказову інформацію у справах про ухилення від військової служби, здійснюють як процесуальними засобами (оглядом, експертизою, пред'явленням на допиті, пред'явленням для впізнання), так і під час підготовки до процесуальних дій або після їх проведення з метою оцінювання одержаних результатів. Особливості слідчого огляду залежать від способу вчинення злочину. У разі вчинення злочину шляхом симуляції хвороби потрібно оглядати в комплексі такі медичні документи підозрюваного (обвинуваченого): видані до призову у Збройні сили (медичні карти пацієнта різних медичних установ, окремі довідки й висновки про стан здоров'я, проведені дослідження тощо); медичні документи, направлені з військового комісаріату (карта призовника, карта медичного огляду громадянина, який підлягає призову на військову службу, довідка про перебування на обліку в психоневрологічному, наркологічному, протитуберкульозному кабінеті); медичні документи, отримані призовником після проходження військово-лікарської комісії (результати медичних досліджень про стан здоров'я призовника).

Якщо під час учинення ухилення від військової служби певних осіб було введено в оману стосовно віросповідання (належності до релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю: адвентистів-реформістів, адвентистів сьомого дня, євангельських християн, християн-баптистів, свідків Ієгови та інших) [10], переконань або національності підозрюваного (обвинуваченого), то об'єктами огляду є документи, що підтверджують членство підозрюваного (обвинуваченого) в релігійній організації або іншому об'єднанні (посвідчення або довідка про членство, відеозапис або фотографії тощо), документи, що підтверджують національність особи, яка ухиляється від військової служби, ведення певного способу життя (свідоцтво про народження, довідка про місце переважного проживання, трудова книжка).

У разі ухилення від військової служби шляхом нез'явлення за повісткою у військовий комісаріат об'єктами огляду можуть бути такі документи: що підтверджують факт від'їзду призовника в певне місце в той час, коли він повинен був прибути на призовний пункт для відправлення за місцем служби (проїзний квиток залізничного або автотранспорту); що підтверджують факт присутності призовника за місцем проживання, якщо він заявляє про неможливість прибуття на призовний пункт для відправлення за місцем служби через його відсутність (підпис на бланку отримання телеграми).

Огляд доцільно проводити за принципом від загального до окремого: від найменування, зовнішнього вигляду документа до його реквізитів, ретельно досліджувати ту його частину, що має або може мати значення для розслідування. Оглядаючи документи, слідчому треба пам'ятати, що окремі з них надалі можуть бути використані експертами, а це вимагає обережного, дбайливого поводження. Не слід допускати внесення позначок, виправлень, перегинання паперу, підшивки документа, що спричиняє пошкодження тексту. Щоб уникнути псування, втрати документа – речового доказу доцільно під час допитів використовувати не оригінал, а фотокопію документа. Такі документи слід зберігати окремо від основних матеріалів кримінальної справи. У деяких випадках, з міркувань повноти огляду, доцільно залучати до участі в його проведенні обвинуваченого, підозрюваного, свідка та інших учасників процесу.

Організаційні й тактичні особливості має огляд апаратних засобів і комп'ютерної техніки [11]. У цьому разі необхідно встановити дислокацію всіх засобів (передусім з'єднаних у мережу), наявність сервера, місця прокладання кабелів, мережних пристроїв і засобів телекомунікації, їх підключення до каналів, з'ясувати призначення кожного комп'ютера, скласти схему їх розташування. Під час огляду апаратних засобів потрібно відобразити у протоколі їх назву, комплектацію, наявність і тип підключених периферійних пристроїв (принтерів, сканерів, модемів), з'єднання з мережами, зокрема глобальними, можливість видаленого доступу з мережі в мережу, технічний стан пристрою (цілий або зі слідами втручання). Описуючи стан пристрою, слід звернути увагу на місця підключення й інтерфейси периферійних пристроїв, гвинти кріплення кришок корпусу, поверхні під системним блоком і монітором. На них можуть залишитися сліди злочинця. Необхідно слідкувати наявності і стану усіх поміток, пломб, спеціальних знаків і наклеюваних (інвентарних номерів, записів, контрольних маркерів фірм-продавців тощо), нанесених на корпуси й пристрої комп'ютерів, наявності забруднень, механічних пошкоджень та їх локалізацію. Якщо апаратний пристрій знайдено у відкритому вигляді, необхідно за допомогою фахівця зафіксувати його стан, наявність плати й модулів, потім провести закриття засобу.

Під час огляду комп'ютерної техніки слідчому варто залучити фахівця в галузі комп'ютерних технологій, який може застосовувати спеціальні пристрої (портативний комп'ютер з портами підключення зовнішніх пристроїв, портативний принтер, зовнішній вінчестер та

інші), а також спеціальне програмне забезпечення для доступу, зчитування та зберігання комп'ютерної інформації.

Отже, у криміналістичному аспекті слідчий огляд документів є комплексним методом, що поєднує положення загальнонаукових методів (спостереження, порівняння, аналіз, синтез), що утворюють спеціальні методики виконання конкретних завдань. Багатоплановий характер документів визначає складну структуру слідчого огляду. Документ як найпоширеніше джерело інформації про подію злочину несе інформаційне навантаження різними своїми об'єктивними властивостями. Це вимагає від слідчого застосування спеціальних криміналістичних та інших знань (природничих, технічних, математичних, медичних тощо), без чого практично неможливо оцінити дані, які містять різні документи.

Ефективність роботи з документами залежить від чинників об'єктивного (фізичний стан, інформативність) та суб'єктивного характеру (сприйняття слідчим, ступінь оволодіння методикою розслідування, знання справи, добір спеціалістів).

Багатоманітність прийомів, що входять до структури слідчого огляду як комплексного методу дослідження документів, реалізується в описаних нами спеціальних методиках: визначення призначення документа; установлення походження документа; розшифрування незрозумілих фрагментів, позначень і термінів; з'ясування справжності документа; перевірки достовірності й належності зазначених у документах відомостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Іщенко А. В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів : монографія / [Іщенко А. В., Красюк І. П., Матвієнко В. В.]. – К., 2002. – 212 с.
2. Баев О. Я. Тактика следственных действий : [учеб. пособие] / Баев О. Я. – Воронеж, 1995. – 224 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., 2003. – 1440 с.
4. Про обов'язковий примірник документів : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 595-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 199.
5. Царева Н. П. Документы – доказательства в уголовном судопроизводстве : [учеб. пособие] / Царева Н. П. – М., 2003. – 160 с.
6. Белкин Р. С. Криминалистика : [учеб. словарь-справочник] / Белкин Р. С. – М., 1999. – 268 с.
7. Власов В. П. Следственный осмотр и предварительное исследование документов : [метод. пособие] / Власов В. П. – М., 1961. – 147 с.
8. Глотов О. М. Осмотр документов следователем : [учеб. пособие] / Глотов О. М. – Л., 1983. – 41 с.
9. Кобилянський О. Методичні особливості та техніко-криміналістичні засоби дослідження документів, що мають спеціальні засоби захисту / О. Кобилянський // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 12. – С. 115–118.
10. Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України “Про альтернативну (невійськову) службу” : постанова Кабінету Міністрів України від 10 листоп. 1999 р. № 2066.
11. Щербаковський М. Г. Тактика слідчого огляду під час розслідування комп'ютерних злочинів / М. Г. Щербаковський, Д. В. Пашнев // Криміналістичний вісник : [наук.-практ. зб.]. – 2008. – № 2. – С. 37–43.